

УДК 81'371

Шевчук Т. Б.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ В СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮГАХ

У статті аналізуються структурно-семантичні відношення у кільцевих словотвірних ланцюгах (далі СЛ), розглядається семантична структура СЛ, яка програмується основним понятійним значенням кореня вихідного слова.

The article is devoted to the study of formal-semantic relation in word-formation chain (pair: productive is derivative). It is proved, that type relation between the members of word-formation chain conditioned by the formal-semantic relations which morphemes as component parts of the word-formation explained words enter into.

Словотвірна система – це організована сукупність пов'язаних між собою різних підсистем. Одну з них утворюють послідовно мотивовані слова, які характеризуються специфічною організацією в словотвірному ланцюгу (СЛ). Ця організація обумовлена кількістю і властивостями засобів вираження словотвірної семантики. Отже, для визначення словотворчого значення такого типу словотвірного ланцюга необхідно виявити семантичне співвідношення між твірними і похідними.

Відомо, що словотворчі значення поділяються на модифікаційні, мутаційні і транспозиційні [2, 101]. Сьогодні немає єдності в розумінні цих явищ, але сам принцип виділення і розмежування названих процесів цілком зрозумілий – “ це конкретний задум словотворчого акту і його результати ”, які вимірюються :

а) дистанцією між вихідним і похідним словом у семантичному відношенні;

б) типом і характером перетворень у похідному слові порівняно з безпосередньо мотивуючою одиницею [2,104].

Ці процеси розглядаються в тісному зв'язку з семантичними властивостями засобів вираження значень – словотвірних фор-

мантів, насамперед з їх семантичною інваріантністю або неінваріантністю [3, 85]. Ця особливість формантів, на нашу думку, є найбільш важливою для характеристики семантичної організації цієї або іншої підсистеми. Термін “інваріант” у лінгвістичній літературі застосовується для позначення одиниць мовної системи на відміну від конкретних реалізацій цієї одиниці [3,86]. Стосовно семантики інваріант – це загальне значення одиниці в системі мови, виведене з її конкретних реалізацій у тексті [3,88].

Викликає інтерес вивчення відношень між різними видами словотвірних пар ланцюгів (наприклад, відношення між парами **іменник – прикметник і прикметник – іменник, іменник – іменник, прикметник – прикметник** та інші). Ці відношення мають різні прояви, які ми опишемо нижче.

Нам не відомі роботи, у яких були б визначені всі сфери поширення вказаних значень у словотвірних підсистемах різних частин мови, а також дослідження, де були б показані значення, що передаються різними видами словотвірних пар ланцюга, хоча окремі прояви цієї проблеми висвітлювались або порушувались у працях М. М. Покровського, Л. В. Щерби, В. О. Богородицького, В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, Ю. С. Маслова, О. А. Земської та інших.

Розглянемо словотвірні значення в найбільш продуктивних моделях кільцевих ланцюгів :

гнів – гнівливий – гнівливість;

совість – совісливий – совісливість;

тривога – тривожний – тривожність;

відрада – відрадний – відрадність.

Словотвірні відношення між першою і другою ланками (**іменник прикметник**) – зворотна транспозиція, оскільки слова з транспозиційним значенням тотожні у всіх компонентах свого значення зі значенням мотивуючого слова, за винятком значення частини мови. Прикметники утворюються від іменників зі значенням почуття тільки за допомогою суфіксів -н-, -лив-. Що стосується семантичних відношень, то зв’язані суб’єктом ознаки, які виражає прикметник, показані засобами мови як вторинні, виведені із незалежних ознак, не зв’язаних з суб’єктом і виражених іменником. Прикметники в цьому випадку тлумачаться через іменник, наприклад, ***гнівливий – схильний до гніву*** [5, Т. 2, 94]; ***тривожний – 1.***

Сповнений тривоги; 2. Який відчуває тривогу [5, Т. 10, 255].

Для словотворення характерний подвійний зв'язок похідного з твірним: **структурна** (похідна) основа є і **твірною**, тільки ускладнена певним формантом і **семантичною** (значення похідного слова мотивоване значенням твірного) [1, 67]. Наприклад, у словотвірному ланцюгу **відрада – відрадний – відрадність** похідне слово **відрадний** пов'язане з твірним **відрада** і структурно (включає його основу до свого складу, ускладнюючи формантом -н-), і семантично (значення слова **відрадний** – який несе відряду, **втіху, задоволення, радість** – мотивується значенням похідного **відрада** – почуття задоволення, радості, втіхи).

Базою для розвитку значення прикметника може служити тільки основний лексико-семантичний варіант (далі ЛСВ) чи відтінок основного значення твірного. Тобто в семантичній структурі прикметника отримують оформлення у вигляді окремих ЛСВ ті можливості, які лише намічені в структурі значення базового субстантива.

Порівняємо, наприклад, співвідношення значення в таких парах:

<i>досада</i>	<i>досадливий</i>
1. Почуття незадоволення, гіркоти, викликане чим-небудь, розчарованість. <i>Івась помітив матірину досаду і більше не допитувався (П. Мирний).</i>	1. Який виражає досаду. <i>Композитор диригував, але нерувався... виривались нетерплячі досадливі рухи</i>
2. Те саме, що досадно. <i>Пиши про все. Я все хочу знати, а така досада, що нічого не знаю (М.Коцюбинський) (5, Т. 2, с. 60)</i>	2. Який викликає досаду. <i>Коли б не оця досадна рана, він знявся як стій і пішов на роботу (М. Коцюбинський) (5, Т. 2, с. 60)</i>

Досада – досадний

Який викликає досаду

(5, Т. 2, 382)

Базовий субстантив **досада** має два ЛСВ; значення першого визначає значення похідних прикметників словотвірних пар: **досада – досадний; досада – досадливий**. Значення прикметника

досадливий ширше від значення **досадний**; **досадливий** повністю включає семантику прикметника **досадний**. Значення другого ЛСВ не отримало свого подальшого розвитку на атрибутивному словотворчому ступені.

Дуже часто на основі значень твірного іменника розвиваються нові значення у похідному прикметнику. Порівняємо, наприклад:

<i>печаль</i>	<i>печальний</i>
1. Почуття суму і скорботи <i>... іноді така печаль оступить душу, аж заплачу (Т. Шевченко).</i> (5, Т. VI, 346)	1. Який відчуває почуття печалі. <i>Вона залишалася печальною до самого вечора (О. Копиленко).</i> 2. Який викликає почуття печалі. <i>Повітря наповнилося печальним шумом осені.</i> (5, Т. VI, 346)

У вказаній словотвірній парі, на відміну від попередньої, значення похідного прикметника визначено відтінком основного значення базового іменника, саме ж основне значення не отримало подальшого розвитку. Іноді семантична структура твірної і похідної лексеми, на перший погляд, (у кількісному відношенні) повторюють одна одну, але твірними виявляються лише деякі ЛСВ іменника. Порівняємо, наприклад, значення слів:

<i>жах</i>	<i>жахливий</i>
1. Почуття, стан дуже великого переляку, страху, що охоплює кого-небудь.	1. Який викликає почуття жаху, страшний, страхітливий.
2. Те, що викликає почуття переляку, страху.	2. Який всього боїться, якого легко можна налякати, сполохати; боязливий, боязкий.
3. Рідко. Те саме, що жахливо. (4, Т. II, 513)	3. перен. Незвичайний, дуже сильний, страшний. (4, Т. II, 513)

І в базового іменника **жах**, і в утвореного від нього прикметника **жахливий** по три ЛСВ. Але, якщо семантика перших двох ЛСВ похідного слова визначається семантикою відповідних їм твірних ЛСВ, то значення останніх із відзначених ЛСВ не пов'язані між собою відношеннями семантичної похідності.

Словотворчі відношення між другою ланкою (*совісливий, гнівливий, тривожний*) і третьою (*совісливість, гнівливість, тривожність*) – пряма транспозиція. У цих парах іменники набувають значення категоріально властивого прикметнику. Наприклад, *совісливість* – властивість за значенням *совісливий* (5, Т. IX, 435).

У результаті аналізу семантичних структур твірних прикметників і відповідних їм похідних іменників виявлено, що проаналізовані іменники з словотвірним значенням абстрактної ознаки реалізують усі ЛСВ мотивуючих прикметників. Повне семантичне співвідношення семантичних структур у парах прикметник – іменник спостерігається, коли

а) однозначні іменники мотивуються однозначними прикметниками. Наприклад:

<i>совісний</i>	<i>совісність</i>
Який соромиться діяти несправедливо, непорядно. (4, Т. 111, 435)	Властивість за значенням прикметника <i>совісний</i>. (4, Т. 111, 435)

б) коли багатозначний іменник передає всі значення багатозначного прикметника. Наприклад:

<i>винуватий</i>	<i>винуватість</i>
1. Який вчинив що-небудь погане, зробив злочин, провинився у чомусь.	1. Властивість за знач. прикметника <i>винуватий</i>.
2. Виражає усвідомлення своєї вини.	2. Усвідомлення своєї вини.
3. Який має борг. (5, Т. 1V, 314)	3. Те ж саме, що <i>винність</i>. (5, Т. 1V, 314)

В окремих іменниках відповідність існує тільки з частиною ЛСВ, мотивуючих прикметників. Це однозначні іменники, які частково відтворюють семантичну структуру твірних багатозначних прикметників. Наприклад:

<i>пристрасний</i>	<i>пристрасність</i>
1. Дуже сильний, бурхливий, нестримний у своєму виявленні (про почуття).	1. Властивість за значенням прикметника <i>пристрасний</i> (у 1 знач.) (4, Т. 111, 736)

2. Який має жвавий енергійний темперамент, здатний на сильні почуття.	
3. Пов'язаний з пристрасстю.	
4. Здатний на сильне кохання, пристрассть. (4, Т. 111,736)	

Іменник *пристрасність* має тільки одне значення багатозначного прикметника *пристрасний*.

Отже, модель **іменник – прикметник – іменник** має такі типи словотворчих відношень:

Аналіз формально-семантичної структури кільцевих СЛ свідчить про те, що слова всіх ланок СЛ зберігають різноманітні і виразні лексичні зв'язки з базовим словом і наступними ланками. Значення похідних слів формується на базі лексичних значень вихідного слова ланцюга, реалізуючи на першому ступені словотворення всі лексичні значення вихідного слова. Але з ускладненням структури СЛ не всі значення вихідного слова передаються наступним похідним.

Література

1. Земская Е. А. Заметки по современному русскому словообразованию // Вопросы языкознания. – № 3. – 1965. – С. 102–105.
2. Улуханов И. С. Словообразовательные отношения между частями речи // Вопросы языкознания. – № 4. – 1979. – С. 101–110.
3. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы их описания. – М.: Наука, 1977. – С. 85–96.
4. Новий тлумачний словник української мови : В 4 т. / Упоряд. В. Яременко, О. Сліпущко. – К.: Аконтіт, 1998.
5. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.